

על קדמותם של חיבורים המוקדשים לירושלים בספרות הערבית

עפר לבנה-פפרי

חיבורי השבחים (פצ'אאל) הראשונים שיוחדו לירושלים בספרות הערבית, ידועים לנו החל מן המאה הי"א (המאה החמישית להג'רה). החיבור הראשון של שבחי ירושלים נכתב בראשית המאה בידי הדרשן של מסגד אל-אקצא, אבו בכר אלואסטי¹, והוא למעשה קובץ של מסורות (חדיתיים) שמינו ונערכו לפי ענייניהן. בסביבות שנות השלושים של המאה החמישית להג'רה (שנות השלושים-ארבעים של המאה הי"א) הופיע קובץ נוסף שחובר בידי הירושלמי אבו אלמעאלי אלמרשאף בן אלמרג'א². החיבור, 'פצ'אאל בית אלמקדס ואלח'ליל ופצ'אאל אלשאם' (שבחי ירושלים, חברון ושבחי סוריה רבתי)³, שימר חומר קדום בהיקף עצום והשפעתו ניכרת בעיצובם של חיבורים מאוחרים מן הסוג הזה. החלק המוקדש לשבחי סוריה הוא אחד החיבורים הקדומים

1 אבו בכר מחמד בן אחמד אלואסטי, פצ'אאל אלבית אלמקדס (מהדורת י' חסון), ירושלים 1979.
2 ככל הידוע, לא יוחד לו ערך מפורט בספרות הביוגרפית המוסלמית הקדומה (השווה: מג'יר אלדין, כתאב אלנאס אלג'ליל בתאריח' אלקדס ואלח'ליל א, קהיר 1283 להג'רה, עמ' 264 [להלן: מג'יר אלדין]. גם הספרות הביוגרפית המודרנית איננה תורמת להכרת אישיותו. ראה: C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, Supp. I, Leiden 1937-1942, pp. 567, 876 (הוא מציין תאריכי פטירה מאוחרים מדי: 738 ו-838 להג'רה, בעקבות מקורות ידועים) וכן: חי'יר אלדין אלזרכלי, אלאעלאם, מהד' חמישית, ביירות 1980, ז', עמ' 227. מעט פרטים ביוגרפיים ניתן לדלות מתוך חיבורו של אבן אלמרג'א (להלן, הערה 3), מהדורה ביקורתית בהכנתי (חלק מחיבור לשם קבלת התואר דוקטור, בהדרכת פרופ' מ"י קיסטור). החיבור מפרט שמות ארבעים ושניים מלומדים, שהעבירו לו את מסורותיהם. כמה מהם נפטרו בראשית שנות השלושים של המאה החמישית להג'רה. בשנת 431 להג'רה נפטרו מוריו, אבו אלחסן מחמד בן עוף אלדמשקי (ראה אבן אלעמאד, שר'ראת אלד'הב, ג, קהיר 1350-1351, עמ' 239) ואבו אלמעמר, מסד בן עלי אללאמלכי, הדרשן של חמץ (ראה שם, עמ' 249, וכן: אבן חג'יר אלעטקלאני, לסאן אלמיוזאן, ו, חידר אבאד 1329-1331, עמ' 20; שמש אלדין אלד'הבי, כתאב מיוזאן אלאעתדאל, ג, קהיר 1325, עמ' 162). בשנת 436 להג'רה נפטר מורהו עבד אלרחים בן יעקוב אלנצארי (אלח'טיב אלבגדאדי, תאריח' בגדאד, יא, קהיר 1349/1931, עמ' 88); בחיבור הגדול של אבן עסאכר (מת 1176/571) על תולדות העיר דמשק נזכר, כי אבן אלמרג'א מסר חדיתי' מסוים בצור בשנת 438 להג'רה (1046/7) (ראה: אבן עסאכר, תאריח' מדינת דמשק [מהד' צלאח אלדין אלמנג'ד], דמשק 1371-1383, עמ' 109-110).

תודתי נתונה לעמיקם כהן'אלעד, שהביא לידיעתי מראה-מקום אחרון זה. התאריכים הללו סייעו בקביעת תיאורו המשוער של החיבור. אבן אלמרג'א אסף את החומר לחיבורו בירושלים. יש שהוא מפרט מיקום מדויק, כמו מסגד אל-אקצא מסורות 239, 548 (סימון שלי) והחיבור מצביע על מסעות לימודיו אל מקומות בהם ליקט חומר נוסף — דמשק, צור וצידון, אשקלון, קיסריה, קהיר, אסואן ומכה.
3 כתב-יד טובינגן, 27. החיבור נזכר גם כ'פצ'אאל אלקדס ואלשאם' (ראה: אסמאעיל באשא אלבגדאדי, הדית אלעארפיין, אסטנבול 1900-1901, ב, עמ' 432; חאג'י ח'ליפה, כשף אלט'ענן [ללא מקום-הוצאה] 1360-1362, עמ' 1277) וכן בשם 'פצ'אאל אלבית אלמקדס ואלשאם' (ברוקלמן [לעיל, הערה 2]; נספח א', עמ' 567) ו'פצ'אאל אלבית אלמקדס ואלצ'ח'רה (הסלע)... ופצ'אאל אלשאם' (מג'יר אלדין, לעיל, הערה 2). החלק הנוגע לירושלים מופיע בראשית כתב-היד (דפים א-97/א; 407 מסורות).

ביותר מסוגו,⁴ והחלק המוקדש לחברון הוא הקדום ביותר שהגיע לידינו.⁵ חידוש חשוב אצל אבן אלמרג'א הוא הכללת מדריך מפורט לעולי-הרגל, המתייחס לסדר הביקור באתרים השונים, בצירוף תפילות שראוי לשאתן.⁶ המדריך לעולי-הרגל בחברון שבחיבור ערוך באופן דומה, וגם הוא איננו ידוע ממקורות קדומים יותר.⁷ מן המאה הי"א ידוע גם על חיבור נוסף של שבחי ירושלים, שמחברו אבו אלקאסם אלרמילי הוצא להורג בידי הצלבנים בשנת 1099. חיבורו אכד.⁸ החיבורים הללו מאוחרים יחסית, שכן חיבורים הנוגעים לתולדותיהן של ערים שונות, שבחיהן ואנשי הדת שלהן, ידועים כבר מן המאה התשיעית (המאה השלישית להג'רה). עניין זה וכן האופי המקומי של מחברי הקבצים הראשונים של שבחי ירושלים (בניגוד לעובדה שמכה ומדינה עוררו מוסלמים מארצות שונות ליחד להן חיבורי-שבחים) הובילו למסקנה, כי לאחר התקופה האומיית ירושלים לא נהנתה עוד ממעמד רב ביותר בתודעתו של העולם המוסלמי.⁹ עמנואל סיון, שהעלה לראשונה את הטיעון הזה, קבע גם, שהאמונה בקדושת ירושלים אצל מוסלמים היתה מוגבלת לתושבי העיר וסביבותיה, ולכל היותר לתושבי סוריה וארץ-ישראל.¹⁰ אשר לנסיבות הופעתם של החיבורים הראשונים של שבחי ירושלים, הוא שיער שהדבר קשור בדיכוי הנוצרים על-ידי הח'ליף אלחאכם (1007-1012).¹¹

יצחק חסון הראה, כי אף לאחר התקופה האומיית היו שבחי ירושלים מקובלים וידועים בארצות שונות, ולאודווקא בסוריה ובארץ-ישראל.¹² לדעתו, היו לנסיבות הפוליטיות (מפלת

4 בערך באותה התקופה נכתב חיבורו של אבו אלחסן אלרבעי (מת בשנת 444 להג'רה). על 'שבחי אלשאם ודמשק', ראה: כאמל ג'מיל אלעסלי, מח'טוטאת בית אלמקדס, עמאן 1981, עמ' 30. החלק של שבחי אלשאם אצל אבן אלמרג'א (דפים 108/כ-114/ב, 46 מסורות) מופיע לאחר פרק רחב של 94 מסורות שבשם מסגדים. 5 ראה: י' חסון, 'ספרות שבחי ירושלים' (פרק מתוך 'ירושלים בתקופה המוסלמית הקדומה 638-1099' העומד לצאת בהוצאת יד יצחק בן-צבי) [להלן: חסון], עמ' 7 (ברשות המחבר). בכתב-היד מצויות 47 מסורות בשבחי חברון (דפים 114/כ-123/ב). ייתכן, שהחלק על שבחי חברון היה חיבור נפרד; זאת על-סמך קולופון נוסף בסוף החלק המיועד לפצ'אאל אלשאם (דף 114/ב), וכן על-פי דברי המחבר בהקדמה: 'מישהו ביקשני שאזכיר את שבחי המסגד המקודש שהגיעו לידי... ונעניתי למשאלתו... והבאתי בעקבותיו חלק הנוגע למסגדים ושבחי אלשאם, מפני שהמסגד הזה נכנס בכללם... (כתב-היד, דף א/3).

6 דפים א-32/א-26/א בכתב-היד. למעשה חלק ניכר של החיבור מרכיב מסורות קדומות סביב אתרי-פולחן שונים, ומסורות שונות מבטאות את הבעייתיות של גיבוש הפולחן הירושלמי. אבן אלמרג'א בחר להוסיף מדריך מצומצם נוסף זה, המתווה מסלולי-ביקור מדויק. נראה, שניצניה של ספרות כזו נראו כבר במאה הרביעית להג'רה (המאה העשירית). רמז לכך מצוי במסורת מס' 407, דף א/96 בכתב-היד. המסורת מספרת על חזיון לילה שאירע לאדם בשם אבו מחמד עבדאללה בן מחמד בליל עאשורא של שנת 335 להג'רה. הוא עבר בחלומו באתרים שונים או שאל לפשרם ופגש במלאכים שבישרו לו על גמול לאנשים מסוימים שהכיר. החלום מבקש כנראה לתת לגיטימציה לאתרים הללו ואלוהי אף למסלול ביקורם.

7 החל בדף א/117, מסורת 565.

8 ראה, למשל, מג'יר אלדין (לעיל, הערה 2), א, עמ' 264, והשווה חסון (לעיל, הערה 5), עמ' 1.

9 ראה: E. Sivan, 'The Beginnings of the Faḍā'il al-Quds Literature', *IOS*, I (1971), pp. 264-265. על תפוצתם הרבה של ספרים בשבחי ערים, ראה למשל אצל אבן חוקל, כתאב צורת אלארץ' (מהדורת דה חויה), לידן 1938, עמ' 238.

10 סיון, שם, עמ' 265. הוא מסתמך בכך גם על העדר תגובה סונית לכיבושים הפאטמיים-שיעיים של ירושלים, על ההדחף שעורר הכיבוש הצלבני של העיר ועל אופי העלייה-לרגל על-פי הנוסע הפרסי נאצר ח'יסרו (סביבות 1046).

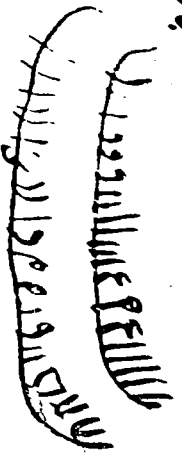
11 שם, עמ' 269-270. לדעתו של סיון, זכתה ירושלים למעמדה המכובד לאחר ערי החגיגה רק בעקבות התעמולה לג'האד נגד הצלבנים. ראה: ע' סיון, 'קדושת ירושלים באסלאם', מ' שרון (עורך), סוגיות בתולדות ארץ-ישראל תחת שלטון האסלאם, ירושלים תשל"ו, עמ' 42 [להלן: שרון].

12 חסון (לעיל, הערה 5), עמ' 4-5.

היבנה לסימני השאר והנה לא יבדל כי יבדלו כלם אלה ואלה
אנחנו אנחנו נבדל מהם אנחנו נבדל מהם אנחנו נבדל מהם
בני קלונדוקם וכלם אלה אלה יבדלו מהם אלה חזרם כלם כולם
אלהם אלה בני חאמר לנאמי הזה ויבדלו בין אלו בין אלו
על אלה בין אלה ואלה אלה בין קלונדוק חאמר זה לזה
וראיתו שכלו עבר שטר ארבעה עשר חלקיהם או שיהיה

לשמעאל ויהיה לרשעים
ויעלו קמענו אל הארץ
וישפעה רובה משפחה עליה
ונא על אשפתם אלה אלה רשעים
ולא ועתה יבדלו

ולא חלול ואלו
באלה אלה אלה

אלה אלה
אלה אלה
אלה אלה

4	5	6
7	8	9
1	2	3

אלה אלה ואלה אלה
אלה אלה ואלה אלה
אלה אלה ואלה אלה
אלה אלה ואלה אלה
אלה אלה ואלה אלה
אלה אלה ואלה אלה
אלה אלה ואלה אלה
אלה אלה ואלה אלה
אלה אלה ואלה אלה
אלה אלה ואלה אלה
אלה אלה ואלה אלה
אלה אלה ואלה אלה
אלה אלה ואלה אלה
אלה אלה ואלה אלה
אלה אלה ואלה אלה

האומיים ועליית העבאסים), כמו גם למחלוקת בקרב העלמאא בקשר לאופיה המקודש של העיר, השפעה שלילית על מעמדה של ירושלים. הוא העלה השערה, שהכיבוש הפאטמי של ארץ ישראל במאה הרביעית להג'רה הוליד אולי תגובה של חכמי־דת סוניים ועורר עניין מחודש בירושלים ושבחיה.¹³ יהושע פרנקל ממשיך בכיוון זה ולדעתו, יש לראות את התגבשות ספרות שבחי ירושלים ואלשאם בידי חכמי־דת סוניים על רקע לחימתן של קבוצות עירוניות בסוריה כנגד חילות המצב והמושלים הפאטמיים.¹⁴ בהקשר זה הועלו גם השערות נוספות.¹⁵

בהעדרן של עדויות טקסטואליות, אי־אפשר לתמוך בהשערות אלו או להפריכן. אולם ניתן להאיר היבטים אחדים של סוגיה זו.

נקודת המוצא של החוקרים שהזכרו לעיל היתה, שרק במאה הי"א הופיעו החיבורים הראשונים של שבחי ירושלים, בעוד שערים אחרות זכו לחיבורי היסטוריה מקומית דתית¹⁶ כבר מן המאה התשיעית (המאה השלישית להג'רה).

למעשה החיבורים של אלואסטי ואבן אלמרג'א אינם הראשונים שהוקדשו לירושלים. ביבליוגרפיה שפורסמה לאחרונה בעמאן מפרטת חיבורים וכתבי־יד של שבחי ירושלים וסוריה,¹⁷ ונוזכרים בה כמה חיבורים על ירושלים שקדמו לאלואסטי: 'ספר כיבושי ירושלים' של אסחאק בן בשר אלבח'ארי (מת 821/206);¹⁸ 'ספר על חברי הנביא שהתיישבו בפלסטין' של מוסא בן סהל אלרמלי (מת 261 להג'רה),¹⁹ ו'תולדות ירושלים' (אח'באר בית אלמקדס), שדן גם בשבחי חברון, לאחמד בן ח'לף אלסבחי.²⁰ שלוש ממסורותיו מופיעות אצל אבן אלמרג'א,²¹ ועל־ידי השוואת האסנאדים (שלשלות המוסרים) נראה שהוא חי במחצית השנייה של המאה הרביעית להג'רה.²² ואשר לחיבורי הפצ'אל: אבן אלמרג'א הכיר ככל הנראה את ספרו של אלואסטי,²³ אך הוא לא הביא מדבריו בחיבורו. שני המוסרים החשובים של אבן אלמרג'א הם בני דורו של אלואסטי, והם מביאים מדבריו שני המוסרים העיקריים של האחרון. כלומר, המקורות הזוהים של אבן אלמרג'א ואלואסטי חוזרים, לכל המאוחר, אל סוף המאה הרביעית להג'רה. מתוך 187

13 שם, עמ' 5-6, 13, וכן בהקדמתו (בצרפית) לחיבורו של אלואסטי (לעיל, הערה 1), עמ' 24.

14 "פרנקל, 'ספרות שבחי ירושלים', המזרח החדש, כט (תש"ם), עמ' 182-183 (ביקורת על המהדורה המדעית של חיבורו של אלואסטי).

15 על-פי חסון, עמ' 5, ייתכן שנפילת הכיפה מעל 'הסלע' בשנת 407 (1016/17) הובילה את אלואסטי לחיבור הקובץ במעין 'מסע־התרמה'. לאחר שהוא מפרט את כל הגורמים שתרמו להעלאת מעמדה של ירושלים, הוא מסכם: "...יתכן שכל הגורמים הנ"ל חברו יחדיו בזמן בו הדרשן (ח'טיב) של מסגד אל-אקצא, אבו בכר אלואסטי, היה חדור הכרה בצורך להעמיד את ירושלים במקום הראוי לה, יחד עם מכה ומדינה. הדרך אחריו כבר היתה סלולה ואבו אלמעאלי יכול היה להרחיב הרבה יותר את היריעה, אולי בזכות זה שחיבור אלואסטי נתקבל יפה בחוגי חכמי הדת המקומיים, או לכל הפחות, שלא נתקבל בעונויות."

16 ראה גם חסון, עמ' 1.

17 ראה לעיל, הערה 4.

18 אלעסלי (לעיל, הערה 4), עמ' 25. נראה, שניתן לזהותו עם אסחאק בן בשר, המופיע באסנאדים אצל אבן אלמרג'א (מסורת 177, דף 52/א; מס' 582, דף 121/א).

19 אלעסלי, שם.

20 שם, עמ' 26.

21 מסורות 28, דף 15/ב; 255, דף 66/א; 288, דף 73/א.

22 המקור הרביעי שמצטט אלעסלי (שם), מתייחס למספר עמודים בתוך איגרת קצרה המתארת את מכה, מדינה וירושלים, שמתחברת הוא אחמד בן אבי בכר אלחלמסאני, בן המאה הרביעית להג'רה.

23 ראה הקדמת המהדיר לחיבורו של אלואסטי (לעיל, הערה 1), הערה 10.

מסורות שהעביר אבן אלמרג'א בשמו של אבו אלפרג' עבדאללה²⁴ בן מחמד בן יוסף אלנחוי אלמרג'אני, כמאה ושלושים שייכות לשבחי ירושלים ו-33 לשבחי חברון. מתוך כ-120 מסורותיו של מורהו של אבן אלמרג'א אבו מסלם, מחמד בן עמר אלאצפהאני, כ-110 מתייחסות לשבחי ירושלים. אלה הם אוספים של ממש, בהתחשב בכך שחיבורו של אלואסטי מכיל 165 מסורות. אבו מסלם מסר יותר מ-100 מסורות מפי אבו חפץ, עמר בן אלפצ'ל בן אלמהאג'ר, שמסר לאלואסטי 120 מתוך 165 מסורותיו.²⁵ אבו חפץ זה העביר את אוספו מאביו, אלפצ'ל בן אלמהאג'ר. זה מצטט את אלוליד בן חמאד ארמלי, שמת בסביבות המחצית השנייה של המאה התשיעית (המחצית השנייה של המאה השלישית להג'רה).²⁶ בידי של אלוליד בן חמאד היה אוסף קדום של מסורות שבחי ירושלים.²⁷ 117 מסורות המצוטטות בשמו מופיעות אצל אלואסטי ומספר דומה אצל אבן אלמרג'א. גם הוא מצטט אוספים, אמנם מצומצמים יותר: של אבראהים בן מחמד בן יוסף אלפריאבי, תושב ירושלים²⁸ (35 ממסורותיו מובאות אצל אלואסטי ויותר משלושים אצל אבן אלמרג'א), וכן של מחמד בן אל-נעמאן (מת בשנת 268 להג'רה),²⁹ אשר אבן אלמרג'א מצטט מעל 50 ממסורותיו (27 מהן מצוטטות אצל אלואסטי). אוסף גדול היה גם בידי של עיסא בן עבראללה (או: עבדאללה) בן עבד אלעזיז אלמוצלי, שהיה אחד ממקורותיו של אלואסטי (מסר בשמו 32 מסורות). דרך אבו אלפרג' הנזכר לעיל (בן דורו של אלואסטי) הגיעו מסורותיו לאבן אלמרג'א (קרוב ל-90 מסורות של שבחי ירושלים מתוך יותר מ-130 מסורות המצוטטות בשמו). עיסא בן עבדאללה העביר אוסף גדול של עלי בן ג'עפר ארזאי (אבן אלמרג'א מצטט קרוב ל-140 ממסורותיו. בתוכן יותר מ-90 מסורות של שבחי ירושלים ו-33 מסורות של שבחי חברון. אלואסטי מצטט 31 ממסורותיו). מתוך בדיקת האסנאדים, ועל-סמך בדיקתו של יהושע פרנקל, נראה שהוא, עלי בן ג'עפר ארזאי, מחברו של האוסף הראשון של שבחי חברון הידוע לנו.³⁰ אוסף גדול למדי (כ-50 מסורות) העביר לאבן אלמרג'א המלומד אבן אלסמאר, איש דמשק,³¹ ואוספים מצומצמים יותר מסרו לו מחמד בן עוף אלמוזני³² ואלחסן בן מחמד אלגסאני.³³ מאנשי החדיית' הקדומים יותר ראוי להזכיר את סלימאן בן עבד אלרחמאן הרמשקאי (מת בשנת 232/3 להג'רה)³⁴ ואת המלומד

24 על-פי מסורות 70, 419, 548 או: 'עבראללה' על-פי מסורת 3.

25 ראה אלואסטי (לעיל, הערה 1), עמ' 8.

26 ראה עליו: אלעסקלאני (לעיל, הערה 2), ו, עמ' 221. והשווה: ע' אלעד, 'מסורת ערבית קדומה על שוקי ירושלים', קתדרה 24 (תמוז תשמ"ב), עמ' 34.

27 חלקו הגיע אליו כנראה בדרך של התכתבות, ראה מסורת 152, דף 46/ב.

28 ראה עליו: אבן חג'ר אלעסקלאני, תהדיב אלחהדיב, א, חידר אאבאד, 1325-1327, עמ' 161; מג'יר אלדין, א, עמ' 255; אחמד בן מחמד אלמקדסי, כתאב מת'יר אלגראם בפצ'אאל אלקדס ואלשאם (מהדורת אחמד סאמח אלח'אלדי), יפו 1365, עמ' 50.

29 ראה עליו אצל אלעסקלאני, תהדיב, ט, עמ' 493.

30 השוה: 'פרנקל, 'ענייני ארץ-ישראל בספר מסע מגרבי, אל-רחלה אל-מגריביה של אל-עברדי, קתדרה, 31 (ניסן תשמ"ד), עמ' 69.

31 או: אלסמאר. ראה אלעסקלאני, לסאן אלמיזאן, ד, עמ' 264-265; אלדיהבי (לעיל, הערה 2), ב, 239. אבן אלמרג'א שמע אותו בדמשק. ראה מסורות 1, 58, 270, 318, 501.

32 כ-37 מסורות. ראה לעיל, הערה 2.

33 בצידון. ראה מסורת 314. יותר מ-35 מסורות.

34 ראה עליו: שמס אלדין אלדיהבי, תד'כרת אלחפאט', ב, חידר אאבאד 1375-1377, עמ' 438; אלדיהבי, מיזאן אלאתחאלא, א, עמ' 417; אלעסקלאני, תהדיב, ד, עמ' 207; אבן אלעמאד (לעיל, הערה 2), ב, עמ' 78. 24 מסורות בשמו מצוטטות אצל אבן אלמרג'א.

איש דמשק, אלוליד בן מסלם (מת בשנת 194 להג'רה).³⁵ קשה להעריך באיזו מידה היו האוספים הללו ערוכים מעבר לרישום ושימור המסורות; אך אפשר לומר בוודאות, שאוספים גדולים של מסורות ירושלים נקבצו כבר במאה השלישית להג'רה (המאה התשיעית), ומאותה תקופה ידוע גם אודות חיבורים אחרים על ירושלים.³⁶

חיבוריהם של אלואסטי ואבן אלמרג'א אינם מהווים אפוא חידוש. שני החיבורים הללו צוטטו בחיבורים מאוחרים, אך איננו יודעים על החשיבות שייחסו להם בני דורם ומה היתה תפוצתם בזמנם; וגם עניין זה מגביל את האפשרות להסיק מסקנות לגבי משמעות האירועים שהתרחשו במאה הי"א עבור ספרות שבחי ירושלים.

ההוכחות המוצקות שהביא יצחק חסון לתפוצתן של מסורות ירושלים בכל רחבי העולם המוסלמי (גם בתקופה העבאסית)³⁷ מקשות על ההנחה בדבר הקשר בין יחסם של המוסלמים לקדושת ירושלים לבין הופעתם של קובצי שבחי ירושלים, לפחות בתקופה הנדונה. התיעוד הטקסטואלי העצום של מסורות ירושלים בחיבורים ידועים ונפוצים ברחבי העולם המוסלמי מראה, כי הרחף לחיבור הקבצים של שבחי ירושלים אפשר שאיננו תלוי בתקופה מסוימת: ואשר ל'אופי המקומי' של המחברים, יש להעמיד גם מניעים אישיים של 'אהבת המולדת',³⁸ שגם הם אינם תלויים דווקא בנסיבות היסטוריות מסוימות.³⁹

הניסיון למצוא מגמתיות בולטת בחיבוריהם של אלואסטי ואבן אלמרג'א, על-פי מסורות בודדות,⁴⁰ הוא מלאכותי במקצת. השוואת החדית'ים שלהם עם מסורות המפוזרות במאות חיבורים, קדומים ומאוחרים להם, מביאה למסקנה שהם נהגו ישר אינטלקטואלי בשימור נאמן של החומר העתיק.⁴¹ ויש לבדוק כל מקרה לגופו, האם העלאתו של חומר קדום היא בעלת משמעות מלבד ליקוטו ושימורו. אופי לקטני כזה בולט במיוחד אצל אבן אלמרג'א, הכולל בחיבורו גם מסורות המייצגות מגמות מנוגדות. הערצת ירושלים והניסיון לייצב את מעמדה כמרכז פולחני הם הקו הבולט בשני החיבורים, ומצויות בהם אך מעט הערות פרשניות ופולמוסיות שיקלו על הבחנה לגבי תפישתם של מחבריהם. כאמור, כל אלו עדיין אינם פוסלים את ההשערות שנוכרו לגבי המניעים שהביאו את אבן אלמרג'א ואלואסטי לחיבור הקבצים שלהם. העדרו של ביסוס טקסטואלי מקשה על הכרעה בעניין הזה.

35 ראה עליו: אבן סעד, כתאב אלטבאקא אלכביר, ז, חלק ב, מהדורת א' זכאו, לידן 1904-1940, עמ' 173; בח'ארי, אלתאריח' אלכביר, ח, חידר אאבאד 1360-1364, עמ' 152; אבן אבי חתם אלראזי, כתאב אלג'רח ואלתעדיל, ד, חלק ב', חידר אאבאד 1371-1373, עמ' 7; אלד'הבי, תר'כרה, א, עמ' 302; אלד'הבי, מיוזאן אלאעתדאל, ג, עמ' 275; אלעסקלאני, תהדיב, יא, עמ' 151; אבן אלעמאד (לעיל, הערה 2), א, עמ' 344.

36 ראה לעיל, הערות 18-22. המסורות של אבן אלמרג'א מציינות תאריכי-מסירה מן המאה השלישית ב-5 מקומות, ו-24 מקרים של ציון תאריכים במאה הרביעית!

37 לעיל, הערה 12; לכך ניתן להוסיף את התיעוד העצום בחומר המקביל לטקסטים המהודרים של אלואסטי ואבן אלמרג'א.

38 על המושג ראה: 'י חסון, 'ספרות שבחי ירושלים באסלאם', שרון, עמ' 53-54.

39 השוואה, למשל, הסבריו של אלראפעי אל קזויני (מת 1226 לספה"ג) בהקדמתו לחיבורו על קזוין. (כתאב אלתרוין פי ד'כר אהל אלעלם בקזוין, כתבי-יד לאלהלי, 2010, דף 1/ב) וראה הקדמת מג'יר אלדין, א, עמ' 6. אשר לדברי אבן אלמרג'א ('מישהו ביקשני... וכו' — לעיל, הערה 5). כנראה שזו מליצה מקובלת (השוואה אבן עסאכר [לעיל, הערה 2], א, עמ' 3).

40 סיון (לעיל, הערה 9), עמ' 269-270; פרנקל (לעיל, הערה 14), עמ' 183.

41 השוואה: אלסלמי, כתאב אאדאב אלצחבה, (מהדורת מ"י קיסטר), ירושלים 1954, הקדמת המהדיר, עמ' 3-4.